

MONDATERMINOLÓGIÁK ÉS MŰFAJKRITÉRIUMOK

FERENCZI IMRE

A folklór, azon belül a népköltészet¹ egyik legáltalánosabban ismert, s minden bizonnyal egyik legrégebbi műfaja a népmonda. Sokszor utaltak már arra, hogy egyebek között a formai egyszerűsége okozta azt, hogy mostoha módon bántak vele: elhanyagolták vizsgálatát.² Így történt ez nálunk is.³ Az utóbbi években azonban népszerű téma lett a folkloristák körében a népmonda, s ma már regionális és nemzetközi együttműködés alapjául szolgál e műfaj szisztematizálásának megvalósítása.⁴ Az *International Society for Folk-Narrative Research* többek között éppen Budapesten vitatta meg (1963) a népmonda alapvető kérdéseit: kísérletek történtek általános érvényű definíciók elfogadtatására, és javaslatok hangoztak el a rendszerezésre vonatkozóan.⁵ Az osztályozás lehetőségét, problematikusságát hangoztató, sőt annak elutasítását is megfogalmazó nézetek⁶ ellenére az eddig elért eredmények biztatóak. Nézetazonosságról természetesen csak abban az értelemben lehet szó, hogy a különböző európai és Európán kívüli népek küldöttei elismerték a monda internacionális jellegéből fakadó közös feladat megoldásának szükségességét, hogy ti. alkossák meg a nemzeti katalógusokat, s ezekből épüljön fel azután a nemzetközi mondaszisztéma, amely a folklorkutatás elengedhetetlen segédeszköze.

Szerintünk meglepetés lett volna, ha a budapesti vagy akár a későbbi konferencia⁷ minden tekintetben megnyugtató útmutatást nyújt. Ezúttal már annak a kimondott vagy burkolt polemiának vagyunk tanúi, amely mögött a marxista és a polgári nézőpontú folkloristák véleménykülönbsége tükröződik. Az eredmények fenntartások nélküli adaptálásáról tehát szó sem lehet, erről tanúskodik az Ethno-

¹ A *folklór*-t a nép hagyományos jellegű szellemi kincsének egészére vonatkoztatjuk, a *népköltészet* pedig csak a művészi értékű produktumokat jelenti.

² Legutóbb pl. HAND, W. D.: Status of European and American Legend Study. *Current Anthr.* Vol. 6. (1965) 439.

³ L. az Ethn. 1966. évfolyam 1. számában a Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány... c. dolgozatomban.

⁴ Az erre vonatkozó erőfeszítésekről: HAND, W. D.: i. m. 439—440.

⁵ A résztvevők előadása megjelent az *Acta Ethn.* XIII. (1964) 7—131. lapjain.

⁶ SCHMIDT, L.: Vor einer neuen Ära der Sagenforschung. *Österreichische Zeitschr. f. Volkskunde*, N. S. XIX. Bd. (1965) 53—74. A szemantikus rendszerezéstől mindenképpen óvakodni kell, mint azt a szovjet kutatók helyesen hangsúlyozzák: PUTYILOV, B. N.—SZOKOLOVA, V. K.: *Oszovnuje problemu szovjetszkoj folklorisztiki*. Szovjetszkaja Etn. 1964. 4. sz. 36.

⁷ Az *International Society for Folk-Narrative Research* általános és egyértelmű program-megvalósítási tervének regionálisan mutakozó bökkenőire (l. gyűjtések hiánya, műfaji tisztázatlanság etc.) gondolok.

graphia múlt évi egyik számában közreadott tanulmány is⁸, amely a mondák műfaji osztályozása kérdéséhez szól hozzá. A Herder-i romantikus alkotás-teória (Naturpoesis) által inspirált törekvések Grimm-i szintézise, Wundt W. és Ranke Fr. elméleti alapvetése, a Jolles A. kezdeményezését követő erőfeszítések, a Jung-i archetypust bizonyítani látszó ősképek konstatálása, Wesselski A. meddő fáradozása, von Sydow C. W. és követői revíziós törekvése, Peuckert W.-E. lankadatlan tenniakarása, a közelmúltban és a ma dolgozó hazai kutatógárda hatalmas tapasztalati kincse arra int, hogy körültekintő gonddal nyúljunk a népmonda elméleti kérdéseire.

Az ellentmondások sokassága szkepticizmust ébreszt, mert a szakirodalom garmadáján átrágva magunkat éppen a lényegi kérdésekről tudunk meg a legkevesebbet: mit értünk a népmonda fogalmán? Hogyan alakult önálló elbeszélő formává? Mit tükröz a valóságból? Vannak-e autonóm műfaji sajátosságai? A kérdéseket természetesen szaporíthatnánk, de ennyi is elegendő annak illusztrálására, hogy aggályunk okát honnan eredeztetjük. Továbbá a szakirodalom tanulmányozása, de talán még inkább a gyakorlati gyűjtőmunka tapasztalata adta fel azt a kérdést is, hogy miféle ismérvei vannak hát a népmondának. Vajon a közhasználatban a népmonda csoportjába, pontosabban szólva a népmonda fogalomkörébe vont elbeszéléstípusoknak van-e valamilyen alapvetően közös vonásuk, s ha van, akkor mi az? Ez utóbbi probléma oldaláról közelítjük meg a válaszadást. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy törekvésünket a pragmatikus indíték inspirálta, tehát az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatásában érlelődött s erősödött, mert nem közömbös, hogy a mondafeljegyzések fáradságos munkáját milyen alapelvek határozzák meg. Elegendő-e a tradicionálisnak ítéltető szövegek (mondák) feljegyzése? Mi legyen a mérték? Mindenki belátása szerint döntse-e el a szövegek minőségét? Az sem mindegy, hogy a gyűjtő túllát-e a szövegen, felismeri-e a műfaj összefüggését az elbeszélő közösséggel, a vizsgált miliővel. Az eddigi mondagyűjtéseink áttekintése ugyanis aligha enged kétséget affelől, hogy az immár egy évszázada, vagy ha pontosabbak akarunk lenni, akkor a másfél század alatt publikált és kéziratban rögzített nyert tekintélyes mondaanyag folklorisztikailag nézve messze marad az ideálistól, nem is szólva a tudománytörténetileg igazolt „morbus aestheticus” következményeiről,⁹ amelynek hatása itt-ott napjainkig kísért. Szerencsés kezű és ösztönösen jóítéletű gyűjtők persze mindig voltak és lesznek is, de a feljegyzések többsége vajmi keveset mondhat a népmonda hamisítatlan vonásairól. Mármint tehát az alapelvek tisztázása elengedhetetlen, s ha ez sikerül, akkor az a gyűjtő számára éppen úgy kötelező erejű, mint a folklorista szakemberre.

A felvetődő probléma kifejtése indoklásul szólnunk kell a népmonda műfaji és terminológiai vonatkozásairól. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az egyes nemzetek ezen a téren a maguk sajátos szokáshagyományát követve lényegében egyéni utat jártak, jóllehet korábban általában a Grimm-testvérek mondameghatározását és műfaji jellemzését vették alapul.¹⁰ Ennek az eljárásnak jogosságát nem maga a gyakorlat döntötte el, hanem éppen a mondagyűjtések hiánya, amelyről a mondatörténeti áttekintés meggyőző képet ad. A módszerek és elvek fogyatékoságán túlmenően objektív alapja is volt annak, hogy éppen a kutatási tapasztalat növekedésével

⁸ VOIGT V.: A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez. Ethn. LXXVI. (1965) 200—220.

⁹ Hú kísértője mondapublikációink történetének, a találó kifejezés egyébként TOLNAI VILMÓSTÓL származik.

¹⁰ Vö. Deutsche Sagen, Gesammelt durch die Brüder Grimm, Erster Teil; München u. Leipzig (1816). Vorrede: V,

párhuzamosan fokozódott e műfaj megítélésében követett sajátos utak száma és a terminológiai egyenetlenség. Ezt egyfelől maga a műveltségi állapot, a szájhagyomány alakulásfolyamata, másfelől a népi elbeszélések tarkasága involválta.

1. A monda előtörténete

Nálunk a XIX. század első évtizedeiben kezdődtek a mondai hagyományon alapuló költői feldolgozások, amelyek elsősorban a nemzeti tudat erősítését szolgálták. A hajdani nemzeti nagyság, a múlt idealizálása szebbnél-szebb *regék* írására serkentette kiváló költőinket: beköszöntött a rege virágkora.¹¹ Egyelőre még nem a népköltészet ügyének tudatos pártfogolásáról van szó, hanem a hajdani nemzeti dicsőség aposztrofálására, a nemzeti ébredés elérésére esik a hangsúly, vagyis a nemesi-nemzeti tradíció ápolására.¹² A DUGONICS és mások műveibe¹³ beleszótt szájhagyományok a történeti távlatok súlyát és jelentőségét voltak hivatva szolgálni; a népi itt egyenlő a régivel.¹⁴ Ekkortájt jelennek meg a magyar nemesi patriotizmus eszmei vonalától távoleső HORMAYR—MEDNYÁNSZKI-féle Taschenbuchban olyan hazai tárgyú mondák, amelyek átdolgozásukban az aulikus történelemszemléletet viselik magukon.¹⁵ Ugyancsak ezekre az évtizedekre esik a Grimm-i eszmék hatására, annak primer hullámaként az első magyar mesegyűjtemények megjelentetése idegen nyelveken.¹⁶ Ami a rege- és monda-földolgozásokat illeti, azok vajmi keveset árulnak el a népmondáról, csupán a történeti tárgyú népköltészeti alkotások témáiból adnak valami előleget.¹⁷ Röviden szólva azt mondhatjuk, hogy a XIX. század első évtizedeiben jobbra a nemzeti törekvést elősegítő pozitív előjelű regefeldolgozások tanúskodnak a népmonda sejtető gazdagságáról, és mai fogalmaink szerint elsősorban a történeti népmondák létezéséről. A Habsburg szemléletű mondaközlések közelebb állnak a Grimm-testvérek mitologikus koncepciójához,¹⁸ de a népiesség irányába törő hazai célkitűzések folytán hatásuk a XIX. század elején elszigetelődik. Szerkezeti és formai tekintetben mondhatni semmit sem árulnak el az eredeti nép-

¹¹ L. GYÖRGY L.: A magyar regény előzményei. Budapest, 1941. 308, 409, 463, 478, 493. és passim. Főként irodalmi alkotás nevéként alkalmazzák a *regét*. Vö. HORVÁTH J.: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. 254. — HEINRICH G.: Kisfaludy Sándor regéi. ItK. I. (1891) 76—92.

¹² HORVÁTH J.: i. m. 35. és kk. Az irodalmunkban jelentkező nacionalizmus a nemzeti oppozíció korában pozitív irányba mutatott, noha csírájában már a regresszív nemesi törekvések is benne-rejlének. L. TÓTH D.: A polgári nacionalizmus kialakulása a magyar irodalomban c. előadását. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Oszt. Közl. XVI. k. (1960) 49—70. és a hozzászólásokat: 71—107.

¹³ L. a 12. sz. jegyzet forrásait.

¹⁴ HORVÁTH J.: i. m. 40.

¹⁵ VON HORMAYR, J.—VON MEDNYANSKY, A.: Taschenbuch für die vaterländische Geschichte... c. kiadvány kötetéről van szó, amelyek főképpen a múlt század 20-as éveiben jelentek meg Bécsben. Rendszeresen közölt mondákat.

¹⁶ Ennek a törekvésnek a lényegét már többször összefoglalták, így pl. HORVÁTH J.: i. m. 132. és kk.

¹⁷ A hagyomány és a regefeldolgozás kapcsolatát Dugonicstól kezdve nyomon kísérhetjük. Hiányzik azonban egy átfogó elemzés, noha az egyes költőkre és írókra vonatkozóan számos közlemény érinti e kérdést.

¹⁸ GAÁL GYÖRGY, MAJLÁTH JÁNOS és MEDNYÁNSZKY ALAJOS kiadványaira gondolok, Vö. HORVÁTH J.: i. m. 132. és kk. — ismertető felsorolását.

mondáról, akár prózai, akár verses elbeszélésekről legyen szó. A *rege* fogalomköre akkor még aránylag világos, a *monda* (Sage) pedig csak a német nyelvű kiadványokban fordul elő.¹⁹

A nemzeti hagyományok megismertetésének ügye a XIX. század 30-as és 40-es éveiben is aktuális maradt, sőt a politikai törekvések demokratikus programbővülésével párhuzamosan egyre inkább a jobbágyság költészeti hagyományaira irányul a figyelem. Petőfi programja — a nép uralkodjon a költészetben — már a népköltészet ismeretében érelődött jelszóvá.²⁰ A népies dalok (*pórdalok*) mellett egyre többször emlegetik a *népmondákat*, ill. *pórregéket*.²¹ Folklorisztikai mértékkel mérve az első jelentős népköltési gyűjtemény ugyan csak 1847—1848-ban jelenik meg,²² de a népi elbeszélő hagyomány, jelesen a mondagyűjtés igényét PULSZKY FERENC már 1840-ben határozottan megfogalmazza.²³ A jobbágyság költészeti kincse iránti érdeklődés fokozódása, az a tény, hogy a nép fogalmának használata igen sokrétű, meglehetősen sok ellentmondást eredményezett a népi, népies költészet értelmezésében, a népi prózai költészet körére vonatkoztatott terminológiák használatában. A népi prózai alkotások fajtáinak (népmese, népmonda) megkülönböztetése terén sem jobb a helyzet. Jellemző, hogy az ERDÉLYI JÁNOS gondozásában megjelent nagy gyűjtemény a Népdalok és mondák címet viseli, de itt a *monda* elnevezés valójában nem mondákat, hanem a kötetben szereplő meséket jelöli.²⁴ A fogalmak elbizonytalanodását elősegítette a mitológiai emlékek pártfogolása is, mert ezek a vallási-ideológiai színezetű töredékek (*babonák*) nagyon sokszor történetkére kerekedve élnek a nép ajkán, s a népi elbeszélések egyik sajátos típusát (*babonás-történet*) alkotják,²⁵ tehát a mondai jellegű népi prózai alkotások új fajtával szaporodtak. A *rege*, illetőleg annak jelzős összetételei (tündérrege, pórrege, néprege) a múlt század első felében uralkodó szerepet játszanak az epika területén, s többségükben olyan költői (verses vagy prózai) feldolgozásokra vonatkoznak, amelyek tárgyukat a történeti forrásokból vagy a néphagyományból merítik. Funkciójukban a nemzeti öneszmélés és a nép (jobbágyság) felemelkedése ideológiáját szolgálták, de minthogy a politikai-társadalmi indítékok (nemzeti szuverenitás helyreállítása, jobbágyszabadítás) sem mindig egyeztek, ugyanúgy az ideológiai elvek sem. Ez a körülmény azért érdemel fokozott figyelmet, mert a XIX. század első felében a nemzeti irodalom művelői többségükben a nemesi-nemzet szemléletben nevelkedtek, s jöllehet közülük sokan eljutottak a plebejus forradalom gondolatáig, mégis gátolta őket a népköltészet lényegének fölismerésében, hogy ti. annak semmi köze nincs a dagályos jelzőkkel felcícomázott regékhez. A nép prózai alkotásai a maguk szerény formájában is sokkal többet mondanak az igazságról és a valóságról, mint az álpátosztól fűtött sablonos regefeldolgozások, de ennek felismeréséig még majdnem egy emberöltő telik el.

¹⁹ PL. MAILATH, J.: Magyarische Sagen und Märchen (Brünn, 1825) kötete címében, s rendszeresen ismétlődik az előbb említett Taschenbuch-ban. A regét illetőleg l. a 11. sz. jegyzet irodalmát.

²⁰ A Petőfire és harcostársaira ható előzményekről HORVÁTH J. kitűnő könyve szolgál kalauzul. L. i. m. 219. és kk.

²¹ HORVÁTH J.: i. m. 254—255.

²² ERDÉLYI J.: Népdalok és mondák. I—II. Pest, 1847—1848.

²³ Népmondák. Athenaeum, IV. év (1840) II. félév 11. sz. 161—165. Vö. Emlény 1840-es évf.-ban megjelent, lényegében azonos közleménnyel.

²⁴ HORVÁTH J.: i. m. 267.

²⁵ PULSZKY F.: i. m. 164. és HORVÁTH J.: i. m. 255.

A szabadságharc bukása után következő évtizedek jelentik a népköltészet, azon belül a népmonda közreadásának reneszánszát. A felhívított és kétes értékűvé tett regék még az újabb félévszázad sajtótermékeiben is privilégiumot élveznek, de immár annak is eljött az ideje, hogy az ösztönös és spontán rajongást felváltsa a tudományos vizsgálat. Megindul a folklorisztikai igényt legalábbis megközelítően kielégítő mondagyűjtemények kiadása,²⁶ IPOLYI mitológiai összefoglalója valóságos tárháza a mondai hagyománynak,²⁷ amelyet még ő is szeret rege néven emlegetni. A későbbi mitológiák,²⁸ a különböző tájmonográfiák²⁹ tovább szaporítják a történeti és mitologikus csengésű mondákat, ill. regéket. Az indítékok iránya mindjobban kereszteződik, a progresszív irányba mutató népiesség pedig egyre inkább háttérbe szorul. A különböző zsurnálok etnográfiai tarkaságai különböző nemzetiségekről közölnek életképeket, s novumnak könyvelhető el az egyes tájak összefüggő (földrajzi-történeti-néprajzi) ismertetése.³⁰ A kiegyezés előtt és 1867 után a vidék-kultusz, a paraszt-kultusz, a hamis népi romanticizmus levegője terjeng,³¹ amely elkendőzi az igazi társadalmi problémákat. Ebben a szellemi légkörben elevenen izzik a nacionalizmus, a hungarocentrizmus, s lankadatlanul párbajoznak a kuruc- és labancpártiak, vajmi keveset törődve az igazi nemzeti és társadalmi problémákkal. Ki tudja, mennyi rege születésében játszott közre ez a történelmi miliő, mert elegendő csupán Thaly kuruc dalainak megszületésére³² utalni ahhoz, hogy a történeti népmonda nacionalista torzításainak lehetőségét érzékeltessük. Ebben az összefüggésben a mitológia szerelmeseinél is ott lappang valami a nemesi örökségből a hajdani nagyság illúziójának megőrzése és táplálása szándékával.³³

Látszólag messze kerültünk a tulajdonképpeni folklorisztikai problémáktól, mert végezetül is a népköltészet alkotásproblémáira inkább a Kisfaludy Társaság és a Tudományos Akadémia által támogatott gyűjtések és publikációk alapján válaszolhatunk. De ezen a vonalon is megakadunk, a helyzet ugyanis az, hogy a főntebb jelzett esztétikai vezérelv, amely — talán éppen a megbecsülést hangsúlyozandó — csak az irodalmi mércéhez felérő népköltészeti alkotásokat tartotta kedves gyermeknek, nemigen törődött a szerényebb szerkezetű és formájú népmonda sorsával. Ezek ugyan alkalmas építőkövei lehetnek volna az ARANY-dédelgette

²⁶ PL. KÖVÁRY L.: Száz történelmi rege. Kolozsvár, 1857.

²⁷ IPOLYI A.: Magyar Mythologia. Pest, 1854. (II. kiadása 1929.)

²⁸ KANDRA K.: Mythologia. Eger, 1892., továbbá KÁLMÁNY L. kísérletei, valamint a Magyar Népköltési Gyűjtemény mondákat közlő kötetei: I. (1872), III. (1882), VIII. (1906), XIII. (1914), XIV. (1924).

²⁹ Kiemelkedők JANKÓ J. néprajzi tájmonográfiái, de hasznos anyag rejlik többek között a megyei monográfiákban is.

³⁰ PL. ORBÁN B.: Székelyföld leírása... I—VI. k. Pest, 1868—1873.

³¹ Magvas tanulmányok foglalkoznak a kor irodalmi légkörével. L. HORLAI GY.-né: A népiesség válsága 1848—49. után. ItK. LXIII. (1959) 42—66. — NACSÁDY J.: Az irodalmi népiesség 1867 utáni problémáihoz. It. 49. (1961) 394—405. — SOMOGYI GY.: Nacionalizmus az önkényuralom és a dualizmus korának irodalmában c. előadása: MTA Nyelv- és Irodalomtud. Közl. XVI. (1960) 109—131. és uo. a SZABOLCSI M. előadását is érintő hozzászólások: 137—192. l.

³² A RIEDL FR. által emelt óvás óta terjedelmes vitairódalom született. Elegendő két kitűnő összefoglalásra utalnom: ESZE T.: A kuruc költészet hitelessége. It. 1951. 31—47. és VARGA I.: A kuruc költészet kérdésének története. (Adalékok a pozitívizmus és a szellemtörténet bírálatához.) ItK. LXV. (1961) 19—31.

³³ IPOLYI A. vezérelvéről az egyik emlékezésben ezt a helytálló megállapítást olvashatjuk: „Az organikus történetfejlődés legerősebb rugóját a romantikus és történeti iskola felfogásának megfelelőleg a nemzeti szellemben látja.” HEKLER A.: Ipolyi Arnold emlékezete. Századok, LVIII—LVIII. (1923—1924) 237.

magyar Kalevalának, de mint tudjuk, a tervezett eposzi rekonstrukció nem sikerült, mégpedig az epikai anyag hiánya miatt, mert nálunk az összefüggő történeti ének és történeti mondaciklusok nyomát elmosta a történeti sorsváltozás és a műveltségi átalakulás. Petőfi fegyvertársa és barátja hitt az ősi magyar eposz létezésében, hitt a nép teremtő géniuszában, s törekvését a függetlenségi harc szellemi bázisának megteremtése is inspirálta.³⁴ De reményei meghiúsultak, s egyik prózai dolgozatában lehangoló szavakkal illeti a nép történeti epikai hagyományának szertefoszlását.³⁵ Erősen hihető, hogy éppen az Arany—Gyulai állásfoglalás eredményezte a Magyar Népköltési Gyűjtemény megvalósult tematikáját, s hogy abban, kivéve az utolsó kötetet,³⁶ jelentékenyebb mondaanyag nem látott napvilágot, s vita nem folyhatott róla.

A népköltészet, s egyáltalán a folklór ügyében kifejtett nemzeti és irodalmi célú törekvések örökségét a történettudomány és más diszciplínák, valamint az irodalmi intézmények gyámsága alól önállóvá felcseperedett néprajztudomány vette tulajdonába, s a társasággá szerveződött szakmai tábor elsősorban az Ethnographia évfolyamaiban³⁷ adta közre fáradhatatlan szorgalommal többek között a népmondákat, a mítoszi emlékeket, ill. babonákat. A *rege* megjelölés egyre ritkábban fordul elő, de a közlemények címében annál többször szerepel a *monda* és a *babona* szó, valamint a *mítosz* (mítoszi emlék).³⁸ Majd találkozunk a *babonás-történet* terminológiával;³⁹ az pedig már a napjainkhoz vezető évtizedek kutatási történetéhez tartozik, hogy szokássá vált a *história* (*istória*), a *történeti monda* (*történeti népmonda*), a *csodálatos történet*, a *hiedelem-monda*, az *igaz-történet*, s legújabban a *visszaemlékezés* szakkifejezés. A terminológiák szaporodásában nemcsak a közvetlenül használt terminus technikuskok játszanak szerepet, hanem egyrészt a monda-följegyzők azon igyekezete, hogy hűséggel interpretálják az adatközlők táji, műfaji vonatkozású névadását, másrészt az a törekvés, hogy szabatosabban határolják körül a mesékhez nem sorolható, de az elbeszélés megformálásának nyomait eláruló és tradicionális tartalmi elemet hordozó népi elbeszéléseket. A magam gyűjtő-prakszisában is egész sor subtípus neve fordult elő, s korántsem a teljesség igényével felsorolva effélék: *betyár história* (*betyár istória*), *ördögös meséje* vagy *ördögös története*, *régi történet* vagy *régi eset*, *apám meséje*, *háborús történet* vagy *háborús eset*, a *kísértet*, az *indzsellér*, a *boszorkány*, a *tündérvány* és ki tudná számba venni, mifélék. Bizonyos, hogy az adatközlők műfaji megjelölésének pontos feltérképezése tanulságos — megoldandó — feladat lesz, mert félreérthetetlenül megmutatja majd, hogy a terminológiai ingadozás és relativitás eredendő és törvényszerű velejárója a szerfözlött gazdag variációban egzisztáló kollektív mondakincsnek, valamint a népi epikum történeti változásának. De ezek ellenére, éppen az ingadozás megértéséhez szükséges, hogy *egy relatív kronológián belül (kb. 100 esztendő) mozogva a magyar nyelvterület mondahagyományában előforduló egyedi és tipikus monda-elbeszélésformák (minőségek) alapvető vonásait megkíséreljük körvonalazni.*

³⁴ Kovács K.: A népies epika elmélete. It. 49. (1961) 116—117.

³⁵ L. a Naiv eposzunk c. tanulmányát. Prózai dolgozatai, Budapest, 1879. 63.

³⁶ Nagyszalontai gyűjtés. KODÁLY Z. közreműködésével szerkesztette SZENDREY Zs.: Magyar Népk. Gyűjt. XIV. Budapest, 1924. 227—255.

³⁷ Az Ethnographia indulása 1890-ben volt, de figyelemreméltó a Magyar Nyelvőr múlt századi évfolyamainak gazdag adatközlése is.

³⁸ A *mítosz* terminológia elsősorban az eredetmondákra, valamint az egyértelműen pogány felfogásban gyökerező történetekre vonatkoztatva szerepel.

³⁹ L. RAKOVSKY L.: Babonás történetek. Ethn. XXI. (1910) 30—32. l.

Vizsgálatunkhoz szükséges, hogy lehető pontossággal meghatározzuk a népmonda területét, jellemző vonásait. Ezt meg is tehetnénk, mert számos próbálkozás történt a Grimm-testvérek (1816) első legjelentősebb, s mindmáig egyik legszerencsésebb meghatározása óta,⁴⁰ de egyáltalán nem a kívánt sikerrel. Ezt bizonyítandó egyfelől az első szakaszban (XIX. sz.) használt *rege* és *monda* szavak műfaji jelentését ismertetjük, másfelől a második szakasz (XX. sz.) finomodó eredményeit tekintjük át.

2. A rege és a monda

A *rege* 'régí mese' jelentésben már a XVIII. században (1784) olvasható,⁴¹ de igei használata, a *regél*, amelynek gyaníthatólag 'mesél' értelmezése is volt, jóval korábbra nyúlik vissza.⁴² A rege szót a nyelvújítók élesztették fel, s mint tudjuk, KAZINCZY magának tulajdonította ezt az érdemet. Megfontolva PAIS D. szemantikai fejtegetéseinek egyik lehetőségét, miszerint a *reg* ősi szavunk a *régen*, *régí* jelentéssel volna azonosítható, s ezáltal kapcsolatba hozható a *rege* ('mese', 'monda', ósdi-beszéd jelentéssel) szavunk,⁴³ továbbá hogy ez a felújított szó a XIX. század elején olyan könnyen átment a köztudatba, arra engedhet következtetni, hogy a magyar nyelvterületen a nép körében néhol még ismert és használt szó lehetett, tehát nemcsak a divatnak köszönhetette gyors elterjedését. Ilyen népi terminológiáról azonban nincsen tudomásunk. Népköltészeti műfaji vonatkozásban a múlt század utóbbi felében lett polemia tárgya, amikor a *rege* mellett a *monda* terminológiát is rendszeresen alkalmazták. Elsőnek P. SZATHMÁRY K. foglalkozott vele behatóbban, aki úgy látja, hogy a rege a mítosznak⁴⁴ és a mondának mostohább másodszülötte, noha korábbi keletű is lehet a mondánál. Kevesebb benne a csodálatos, mint a mítoszbán, de azt nem nélkülözheti, viszont éppen a csodálatos (mítoszi) iránti hajlandóságánál fogva tér el a mondától, tehát szerinte természetükre és forrásukra nézve is különböznek.⁴⁵ Észrevéve a fennforgó ellentmondásos rege és monda szóhasználatot, s erősen történeti-mítoszi szemszögből ítélve meg, többek között ezeket írja: „Ott, hol valamely nemzet története a teljes homályból még nem bontakozott ki, a mondát és regét igen nehéz megkülönböztetni, a minthogy ezt igen nevezetes írók is, mint például Toldy Ferenc, Ipolyi nem egyszer össze-zavarják.”⁴⁶ A magyar mitológia-kutatás neves munkásának, IPOLYI A.-nak a jellemzése szerint ugyanis: »t. i. *rege* már eddig is határozottan annak kifejezésére

⁴⁰ BRÜDER GRIMM: i. m. I. V. lapon: „Das Märchen ist poetischer, die Sage historischer; jenes stehet beinahe nur in sich selber fest, in seiner angeborenen Blüte und Vollendung; die Sage, von einer geringern Mannigfaltigkeit der Farbe, hat noch das Besondere, dass sie an etwas Bekanntem und Bewusstem hafte, an einem Ort oder einem durch die Geschichte gesicherten Namen.” Vö. HAIN, M.: Der nie stillstehende Fluss lebendiger Sitte und Sage c. tanulmánya fejtegetéseivel. Zeitschrift für Volkskunde, 59. Jg. (1963) 177—191.

⁴¹ Vö. SZILY K.: A magyar nyelvújítás szótára. Budapest, 1902. rege címszavát.

⁴² L. PAIS D.: Reg. MNy. LIV. (1958) 181—196. Újabban MIKOLA T.: Zur Etymologie einer ungarischen Wortfamilie. Acta Linguist. Hung. XIV. (1964) 317—326.

⁴³ PAIS D.: i. m. 188. A Tompánál és másoknál előforduló *agg rege* megjelölés is a *régiséget* akarja hangsúlyozni. Vö. KOVÁCS K.: „Mit mond az agg rege” (Tompai Mihály mondafeldolgozásai). Klny. a Studia Litteraria 1963. évi kötetéből. Debrecen, 1963. 69—82.

⁴⁴ Magyar rege-világ. Budapest, 1879². 2. A szerző nem határozta meg közelebbről a *mítosz*-t sem.

⁴⁵ Uo.: 2—3.

⁴⁶ Uo.: 4. Itt megjegyzést is fűz mondanivalójához.

használtatott mit a német „sage” jelent, míg a *mese* ismét sajátlag csak a németben használt „*märchen*” értelmében vétetett; ellenben a közöttök álló *monda* elnevezés, majd az egyik majd a másikra használtatott, a mennyire az t. i. első tekintetre a német *sage*-t tökéletesen kifejezi, a másodikra nézve pedig, a mennyire mesének inkább az eltérő „*fabula*” nevezetett. A népnyelv e különböztetéseket nem ismeri, s azt mit a német *märchennek* mond, egyenesen *mesének* mondja, a sajátlagi *sage*=*regét* pedig névtelenül, olykor a kifejezéssel „*mende monda*” jellemzi, vagy csak egyszerűen úgy jelenti, hogy: „itt v. ott v. erről beszélnek, mondják” st. A kettő között már tárgyára nézve a különbség az, hogy a *rege* (a német *sage*) sajátlag történeti alakot vesz fel, amennyire bizonyos helyhez, személyhez kötve beszél el az ősi eszmeképzetet, azt a hely vagy személyre ruházva...⁴⁷ A *monda* elnevezés-történetét tekintve könnyű elképzelni, hogyan mosódhatott el olyan könnyen a *rege* és a *monda* közötti világos határ. A *monda* elnevezés pályafutásáról is tudnivaló, hogy nyelvújítási szó, a *mende-monda* vagy *te-monda* régi szavunkból született elvonás révén; először 1794-ben használják 'Sage' jelentéssel,⁴⁸ s ettől kezdve versenyeznek egymással. A *monda* és a *rege* szó sorsának összekapcsolódását jellemzően kifejezik a KOVACSÓCZY *Aspásziája* (1824) utolsó lapján közölt jegyzetek eme sorai: „Mi ezen szóval Rege a' Német Märchen-t bátorokdunk kifejezni akarni, nemkülönben a' Sage-t a Mondánynyal — mivel mint ketteje különbözik. Valamint e' két elbeszélés neme is egymástól s' így eddig nálunk balúl vétetett elegyes értelemben a' Mesével Fabel.”⁴⁹

Irodalmi vonalon bizonyos fogalom-köri stabilitást TOLDY F. *Handbuch der ungarischen Poesie* c. hétkötetes kiadványa (1828) hozott,⁵⁰ amelynek költészet-történeti bevezetése így határozza meg a két műszó jelentéskörét: *rege*: költött elbeszélés, *monda*: történeti alapon nyugvó elbeszélés.⁵¹ Ezt a felfogást BEÖTHY Zs. is elfogadta,⁵² így azután a múlt századi irodalomtörténeti körökben elterjedtté vált, aminek persze nem sok köze lehetett a folklorisztikai tapasztalatokhoz. Ezzel a nézettel kapcsolatban VÉGH E. azt javasolta (1886-ban), hogy fordítsák meg a két szó jelentéskörét, vagyis szerinte a *rege* fogható fel történeti alapú költeménynek, a *monda* pedig fantáziaalkotta elbeszélésnek. Az érvelést nyelvészeti magyarázattal támogatja, nevezetesen azzal, hogy a *reg*→*rege* szavunk eredendően 'rég', 'öreg' összefüggésű.⁵³ Javaslatát SEBESTYÉN K. visszautasította. A *rege* és a *monda* műszavak történetét áttekintve úgy véli, hogy nincs szükség jelentéscserére.⁵⁴ Ellenfele újabb *rege*- ill. *monda*-történeti adalékokkal bizonygatta álláspontját,⁵⁵ de a meggyőzés reménye nélkül. SZARVAS G. a *rege-monda* vitát üres szócséplésnek minő-

⁴⁷ L. Magyar Mythologia. II. kiadás 1929. 24—25. Többek között találkozunk a *rege*, ill. *néprege*, *monda* és *babonás hiedelmek* terminológiákkal. Ipolyi más folklorisztikai gyűjteményeiben is gyakori a *rege*-megjelölés. Vö. KOVÁCS Á. cikkét (Népr. Ért. 1956. 249—250. és 253.).

⁴⁸ KÁRMÁN JÓZSEF alkalmazza elsőnek és SÁNDOR ISTVÁN szótározza először. SZILY K.: i. m. 225.

⁴⁹ BALASSA J. közli a Szó és szólásmagyarázatok c. rovatban. MNy. V. (1909) 32.

⁵⁰ I—II. k. Pesth und Wien, 1828. L. I. k. III—LXXXVI.

⁵¹ Erre SZARVAS G. 'Rege' c. tanulmánya hivatkozik. MNy. 22. k. (1893) 455. TOLDY F. i. m. népköltészetéről írott függelékében (I. k. LXXXIII—LXXXIV.) nincsen szó e problémáról.

⁵² SEBESTYÉN K.: Rege, monda. MNy. 21. k. (1892) 343. Vö. SZARVAS G.: i. m. 455.

⁵³ L. Közoktatás 1886. évf. 44. 45. sz., majd a SEBESTYÉN K. vitázó írására adott választát: MNy. 22. k. (1893) 398—405. Vö. SEBESTYÉN: i. m. 343. és SZARVAS: i. m. 451.

⁵⁴ SEBESTYÉN: i. m. 343—348.

⁵⁵ VÉGH: i. m. (I. MNy. 22. k. A 'rege' és 'monda' címmel): 398—405.

sította,⁵⁶ s ebben igaza is volt. Ő úgy látta, hogy a SÁNDOR ISTVÁN Szókönyvéből átvett Toldy-féle terminológiák jelentéskörét fölösleges bolygatni.⁵⁷ Mindenesetre a fején találta a szöveget azzal a megállapítással, hogy a költői műfajok megnevezése, vagyis a tudományban használt műszavak nagyrészt színtelenek és kevesetmondók. Nem annyira kifejezői, mint inkább jelképei a fogalomnak.⁵⁸

A műfaj-kérdés ily módon való fölvetése azután nem divatozott, mert a folklorisztika művelői számára korántsem volt ennyire egyszerű a terminológiai kérdés: az élő néphagyomány gazdag és ellentmondásos variáció-sorozata a műfaji absztrakciók alkalmazásában mérsékletre tanít. Fejezetünk összefoglalásaként a Magyar Nyelv Értelmező Szótára körülbekötőbb meghatározásait aposztrofáljuk. A *monda*: „Az ősi (nép) költészet elbeszélő műfaja: vmely történelmi eseményhez, személyhez v. valamely helyhez fűződő, szájhagyomány útján terjedő, prózai, ill. verses elbeszélés, amely a valószerű elemeket mesés v. csodás mozzanatokkal vegyíti.”⁵⁹ A *rege*: „Ősi, szájhagyományban élő, mesés csodás, gyak. mítikus történet, elbeszélés.”⁶⁰

3. A népmonda emancipációja

Századunk első évtizedeiben javult a mondaközlések minősége és fellendült az összehasonlító monda-kutatás. Elegendő pillantást vetni az Ethnographia évfolyamaira, azonnal látni, hogy egész sor neves kutatónk (l. KATONA L., HELLER B., BINDER J., TOLNAI V. és mások) szentelt tanulmányokat a hazai monda-motívumok tér- és időbeli összefüggésének megvilágítására. A hun—magyar mondakör vizsgálata KIRÁLY GY. okos kritikai szintézise révén⁶¹ fontos állomásához érkezett, SZENDREY Zs. pedig a történeti népmondák rendszerezésére tett kísérletet,⁶² de meglehetősen leegyszerűsítve: csupán motívum-szisztematizálásról van szó. A népmonda műhelytitkainak felfedése csak vontatottan haladt előre, mert a kiindulópontot sok vonatkozásban az imént vázolt örökség is torzította, s lábrakaptak egyéb, lényegében hamis nézőpontok, így pl. a sokáig visszhangzó BÖCKEL O. álláspontja, aki tagadta a nép történeti tudásának érdemleges voltát.⁶³ Még a 30-as években íródott első monda-összefoglalásunk sem mondható egyértelműen előremutatónak, noha jelentőségét el kell ismerni, mert a konzervatív, pontosabban az irodalmi-folklorisztikai elvek és módszerek tükrözője,⁶⁴ így azután HONTI J. joggal veti a szerző szemére, hogy szemlélete (Grimm-féle alapelv) elavult, s alig ügyel az irodalmi veretű és az élő népmonda különbségére.⁶⁵ A hagyományozódás és a népi elbeszélés kérdései megismerésének inkább kedveztek az ÜMNGY sorozatban publikált mesekötetek, ill. tanulmányok szemléletmódja, éppen ezért hatásuk

⁵⁶ SZARVAS: i. m. 451.

⁵⁷ Uo.: 455.

⁵⁸ Uo.: 455.

⁵⁹ V. k. Bp. 1961. 18.

⁶⁰ Uo.: 953.

⁶¹ A magyar ősköltészet. Budapest, 1921. I. 63—112.

⁶² Ethn. XXXIII. (1922) 45—64. L. ehhez az 1920, 1923, 1926. és 1927. évfolyamokban írott dolgozatait is.

⁶³ BÖCKEL, O.: Psychologie der Volksdichtung. Leipzig—Berlin, 1913.³ 330.

⁶⁴ SOLYMOSY S.: Monda. Magyarság Néprajza, III. k. 183. és kk.

⁶⁵ HONTI J. bírálata a Népünk és Nyelvünk, VIII. (1936) évf.-ban olvasható. L. különösen a 91—92. lapokat.

a mondakutatás sorsára nézve sem volt közömbös.⁶⁶ A népmonda probléma-együttesét tekintve fontos eredménynek számít HONTI J. több tanulmánya, közöttük a műfaji kérdésekre vonatkozó megjegyzések.⁶⁷ Hatásuk a jelen folklorisztikai kutatás alakulását közelebbről érintik, amint azt az újabb mese- és monda-tanulmányok is messzemenően tükrözik.

Századunk első felének mondakutatása a következő lényeges pontokon maradt adós:

- a) a népmonda társadalmi összefüggésének felfedése;
- b) modern igénnyel gyűjtött mondaszövegek publikálásának szervezetté válása;
- c) a műfaj lényegének, sajátosságainak és típusainak meghatározása;
- d) a kelet- és délkelet-európai kapcsolatok megismertetése.

A c) ponthoz kapcsolódva biztatónak vehetjük a felszabadulás utáni eredményeinket. Az újabb népmonda-publikációk és az örvendeten szaporodó tanulmányok szemléjére itt nem térünk ki, megtettük azt máshol,⁶⁸ de annál inkább szükséges a műfaji és terminológiai vonatkozású vizsgálatok kiindulását áttekinteni. A GRIMM-TESTVÉREK századunkban is ható felfogására már utaltunk, tehát túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az ő meséhez viszonyító meghatározásuk és monda-felosztásuk hagyott markáns nyomot kutatásunk arculatán. WUNDT W.-nak a társadalmi evolúcióhoz igazodó műfajfejlődési koncepciója nálunk is mutatott bizonyos rezonanciát,⁶⁹ de konkrétan a hazai (népmese, népmonda) problémák tárgyalásában nem kapott teret, mint ahogy JUNG C. archetypus-tana sem.⁷⁰ HONTI J. kritikáiban és tanulmányaiban hivatkozik JOLLES A. műfaj-felfogására, többek között a Magyarország Néprajzában helyet kapott mondaösszefoglalást érintő bírálatában is.⁷¹ RANKE FR. és WESSELSKI A. nézete⁷² csak enyhe visszhangban részesült, bár újabban egyre többször hivatkoznak rájuk. A mai polgári kutatás legjobb eredményeinek gyorsuló közvetítésére vall az a tény, hogy a széles körben népszerűségnek örvendő VON SYDOW-féle kategorizáló kísérlet⁷³ nálunk is eléggé ismertté vált, s még inkább hivatkozhatunk a kelet- és nyugat-európai mondaspecialisták budapesti értekezletén elhangzott javaslatok értékes elemeinek elfogadására.⁷⁴ A marxista szemlélet fokozatos térhódítása folklorisztikai kutatásunkban a monda-kérdés összefüggésében is jelentkezik:⁷⁵ ez jelzi a továbbfejlődés útját.

⁶⁶ Így ORTUTAY GY., DÉGH L., BANÓ I. és KOVÁCS Á. mesepublikációi és a szövegek tanulmány-elemzése: 1940—1944 között.

⁶⁷ Újabban közreadott gyűjteményes munkája (Válogatott tanulmányok. Budapest, 1962.) „Epikus néphagyomány” c. fejezete, különösen annak utolsó darabja: 256—261.

⁶⁸ Vö. Történelem, színhagyomány... c. dolgozatunk forrásutalásaival.

⁶⁹ Pl. KIRÁLY GY.: i. m. 113. SCHWEIGER L. révén az Ethnographiában is kapott méltatást WUNDT W. művészetről vallott nézete. Hatását SOLYMOSYNÁL is kimutathatjuk. WUNDT W. felfogásának ideológiai gyökereire nézve hasznos tájékoztatót adott KORNIS GY. értekezése. Budapest, 1921.

⁷⁰ A sok méltatás közül l. BODA L.: A Jung-féle lelki típusok. Budapest, 1939. 29—30.

⁷¹ L. a 65. sz. jegyzet forrását.

⁷² Széles körben tájékoztatnak RANKE, FR.: Volkssagenforschung. Ein Literaturbericht (etwa 1925—1939). Deutsche Vierteljahrsschrift f. Literaturwiss. u. Geistesgeschichte, 19. Jg. (1941) Referataenheft: 1—36. Újabban: RÖHRICH, L.: Die deutsche Volkssage. Ein methodischer Abriss. Stud. Generale, Jg. 11. (1958) 664—691. és PEUCKERT, W.—E.: Sage. Deutsche Phil. im Aufriss. Herausg. W. STAMMLER. 37. Lief. Berlin—Biefeld—München, o. J. 2. kiadás: 2641—2676.

⁷³ VON SYDOW, C. W.: Selected papers on folklore. Copenhagen, 1948. L. „Kategorien der Prosa-Volksdichtungen” c. tanulmányt: 60—85. l.

⁷⁴ Az Acta Ethn. XIII. (1964) 129—131. lapokon közzétett javaslat értelmében.

⁷⁵ Pl. NÉMETH I. könyvbírálatát: Ethn. LXXV. (1964) 480—483. és VOIGT V.: i. m. 213. és kk.

4. Műfajkritériumok

A mondavariációk darabjaiban a környező világ, a történelmi esemény, a társadalom élete vagy a szubjektum egy-egy jellegzetes pillanatképe, ill. szituációja találja meg a szóbeli 'kifejezés'-t, a megformálást, a fiktív vagy a való történet lejátszódása után. Hagyománnyá akkor válik, ha a kisebb (pl. család) vagy nagyobb (pl. falu) közösség tulajdonába veszi szóbeli vagy más közvetítési (pl. irodalom) úton, s valamiképpen asszimilálja, befogadja és továbbadja. A hazai ismert mondák alapvető vonásait a következőkben foglalhatjuk össze.

Elsősorban a feudális jobbágy-paraszti társadalom (pásztor, földműves, halász, kézműves stb.) szellemi felfogásában és érzésvilágában gyökereznek: talajuk a szinkretikus (pogány-keresztény) vallási ideológia, amelyhez az antagonisztikus társadalmi helyzet és a különböző szintű műveltségi fokok párhuzamos egzisztenciális biztosít alapot. Ezt *társadalmi-ideológiai faktornak* nevezhetjük.

Fontos elemük a titokzatos (rejtélyes, csodálatos) vagy különös (feltűnő) iránti fogékonyság. Ezt akár egy érdekes természeti tárgy, akár egy 'nevezetes' esemény vagy szokatlan élmény is provokálhatja. Ebben az esetben a *pszichikai tényező* dominál.

A látszólagos extrémítás lényegében az emberi (egyéni vagy közösségi) sorsot determináló ellentmondások primitív (ösztönös) tükröződése; dualisztikus világ-felfogás (ég és föld), duplikált minőség (szakrális és profán), hatalmi és jellembeli polarizációk: istenek-emberek, jók-gonoszak etc. Egyszerűen *perszónifikációs-mitologikus ábrázolás*.

A történetileg, társadalmilag és területileg meglehetősen jól elhatárolható variáncsoportok (oicotypes: I. von Sydow, Meisen)⁷⁶ darabjai sajátos stílus, ill. formahagyomány segítségével kerekednek történetté, de a tudatosan épített szerkesztés nem sajátjuk, ezért a centrális elbeszélés-mag (motívum) önkényes kiegészítése vagy csupán közlése jellemzi, amit *quantitativ jellegű formai instabilitásnak* nevezhetünk.

Mellőzve több részletvonást, egy azonban még említést érdemel, és ez a monda és a valóság viszonya. Ebben a relációban fontos figyelembe venni a hagyomány hordozóinak nagy fokú szemléletbeli eltérését, mert a különböző korokban, de egy időben, sőt egy közösségben is (pl. falu) határozott eltérések mutatkoznak a monda tárgyát alkotó esemény, élmény stb. megítélésében. Ezáltal a *szemléletbeli relativitás* jut kifejezésre.⁷⁷ Csak a helyzet alapos ismeretében lehet megállapítani, hogy a vizsgált kollektíva milyen minőséget tulajdonít egy vallási-hiedelmi színezetű történetnek, jelentőségére ügyel-e inkább vagy a költészeti elemek érvényesítésére, ezért eléggé heterogén az információk minősége. A mai gyors szemléletmód-változás korában, amikor a racionalizálódás mind szélesebb körben érvényesül, és fokozódik a demitologizálás, az következhetné, hogy a mítikus-vallási-hiedelmi töltésű mondák minőségi átalakuláson esnek keresztül, s ezáltal a mesék számát szaporítják. Jóllehet a mitologikus történetek nem azonos minőségűek, mert pl. nyilvánvalóan más az óriás-történetek és más a kísértet-históriák megítélése, az is igaz, hogy sok

⁷⁶ MEISEN, K.: Volkskunde als Sozialwissenschaft. Rheinischwestfälische Zeitschrift f. Völk. 2. Jg. (1955) 154—55. Újabban pl. GRANLUND, J.: Der gegenwärtige Stand der schwedischen Volkskunde. In: Schwedische Volkskunde. Uppsala, 1961. 41—42.

⁷⁷ Az európai néphagyomány vonatkozásában I. RÖHRICH, L.: Märchen und Wirklichkeit. Eine volkskundliche Untersuchung c. könyvét, ill. annak bevezető lapjait. Wiesbaden, 1956.

mesei ihletésű átformálódásról van tudomásunk a különböző tudományos igényű mesekötetektől, mégsem lehet szó fokozatos átalakulásról. A kvantitatív növekedés (halmozás, díszítés) bekövetkezhet, ezért lehet a *babonás történet* a népi epikum tanulmányozásának fontos forrása,⁷⁸ de ez nem jelenti a *qualitativ tényezők* megszüntetését, amelyek a *műfaji stabilitást* biztosítják. Melyek ezek?

A monda az ellentmondásokkal birkózó ember őszinte vallomása a saját kudarcairól, ezért a *pesszimiztikus tendencia* érvényesül benne.⁷⁹ E műfaj jellemzően érzékelteti azt a makacs emberi törekvést, hogy szembenézzen a 'démoni erők'-kel; őszinte vallomás a tudatlanság bilincseiben vergődő nemzedékek sikertelen gazdagodási (kincsmonda), védekezési stb. kísérleteiről; hű tükrözői az illuzionisztikus és téves magyarázatoknak, s esetleg burkolt kifejezői az antifeudális törekvéseknek.⁸⁰ A műfaji átalakulás tehát együttjárna ennek az alapvető emberi beállításnak a megváltoztatásával, mert a mese a happy end-re, a legenda a megdicsőítésre (rejtett happy end) helyezi a hangsúlyt, az anekdota, a trufa és a vicc pedig a humoros élcre. A monda, ill. sub-típusai: *hiedelem-monda* (vö. *babonás-történet*), *történeti monda* — erősebben vagy halványabban, de valamiképpen a kíváncsiskodó, a kísérletező és a kudarcot viselő ember sorsáról és felfogásáról árulkodnak.

A minőségi kritériumok között szokták emlegetni a reális világ ellentétéként elképzelt, s az emberi sorsokat döntően befolyásoló „das Ganz Andere” (démoni erő) jelentőségét. Több kutató azzal indokolja ennek a pszichikailag és tudatilag valóban elfogadott minőségnek a nagy szerepét, hogy a monda hordozóinak különös hajlamuk van a transzcendens élmény, a fascinatío iránt. Ennek a hajlamnak fennforgását a társadalmi és műveltségi elesettség valóban elősegíti, s a beteges túlzásokat sem lehet tagadni, de a „Ganz Anderes” és a mondahordozó relációját csak *egyik* műfaji kritériumnak tekinthetjük.⁸¹ Itt is számolni kell az egyes (időbeli, térbeli, társadalmi) dimenziók differenciáló hatásával, ezért helyesebb jellemző tendenciáról beszélni. Lényegében a „Ganz Anderes” a természeti, a társadalmi hatalom megtestesítője, s a vele való szembenézés, a vele való érintkezés veszélyt rejt magában. Az egyenlőtlen pozíció kudarcot mér az egyszerű halandóra, mintegy eleve-adottá teszi a pesszimiztikus tendencia érvényesülését.

A monda két lényeges típusa (*hiedelem-monda*, *történeti monda*) a mesei feloldódás lehetőségei ellenére is megőrzi a sors vakságában való hit (*sors-determinizmus*) vonását. Ismeretes ugyan tragikus befejeződésű mese is, mint ahogy számos optimista kicsengésű mondáról szintén van tudomásunk, mégsem következhet be a műfajok átváltása, mert a társadalmi tényezők, az emberi alaphelyzetek és folklorisztikai műfajok között bonyolult kapcsolat van. Azt elfogadhatjuk, hogy a *történeti monda* inkább hajlik az anekdotikus-optimista irányba, mint a *hiedelem-monda*, de az is igaz, hogy sok esetben egy mitológikus alak (pl. törpe, óriás vagy ördög) köny-

⁷⁸ ORTUTAY GY. (1940) nyomán újabban BALASSA I.: Karcsai mondák. ÚMNGy XI. k. Budapest, 1963. 5. l.

⁷⁹ Különösen LÜTHI, M., RÖHRICH, L. felfogása révén vált széles körben ismertté, ill. elfogadottá. L. LÜTHI, M.: Volksmärchen und Volkssage. Bern. 1961. 9—21. és RÖHRICH: Märchen und Wirklichkeiten, ill. Die deutsche Volkssage... c. mesét és mondát tárgyaló részeit.

⁸⁰ Sok vallási színezetű antifeudális élű népmonda ismeretes. Nálunk ilyen gyűjtemény még nem jelent meg. Külföldi példa SCHNEIDEWIND, G. (Editor): Herr und Knecht: Antifeudale Sagen aus Mecklenburg... Berlin, 1960.

⁸¹ Itt nyilvánvalóan azoknak a vallástörténeteknek a hatásáról is szó lehet, akiket többek között LANTERNARI, V. folyóiratunkban (Ethn. 1961. 344—457) megbírált.

nyebben csatlakozhat a mesehősök galériájához, mint mondjuk egy történeti mondahős.

A mondottak után joggal megkérdendő, hogy a szóban forgó műfaj miképpen felelhet meg a művészi (költői) követelményeknek. A marxista esztétika művelői többször rámutattak arra, hogy az antik- és a feudalizmus kori művészet más utat követ, mint korunk realiztikus ábrázolásmódja, vagyis a természeti és társadalmi erőket mitologikus figurák alakjában fejezi ki.⁸² A művészet még nem szakadt el a mágikus-vallási alaptól, ez a folyamat majd csak az újkorban következik be. Nyilvánvaló, hogy a folklór elsődleges hordozói, a jobbágy-parasztok körében még jóval tovább egzisztálhatott a mitologikus ábrázolási módszer, különösen a művelődéstől erősen elzárt peremvidékeken. Ez a körülmény különösen és elsősorban a mondának kedvezett, mert a jellemzésünkéből következően ennek a műfajnak van legerősebb kapcsolata a mágikus-vallási felfogással. Mármost logikus, hogy a monda nem képes az életnek a művészet igazán rangján álló ábrázolására, a természeti, társadalmi és történelmi folyamatok konkrét-absztrakt tipizálására.⁸³ Helyette a mozzanatok, helyzetek, személyek stb. *sematikus tipizációját* nyújtja, pontosabban állandóan perszonalifikál és polarizál. Tagadhatatlan, hogy ebben az eljárásban is benne rejlik a lényeges és a lényegtelen közötti különbségtétel jó néhány mozzanata, de a konkrét-absztrakt sűrítés (tipizálás) helyett a klisé-szituációk, a klisé-hősök (figurák) ismétlődnek. A monotonitásnak a variációgazdagság veszi elejét, de ez sem pótolhatja az élettelen konkrétság követelményét. A népmondát tehát „egyszerű formá”-nak fogjuk fel,⁸⁴ amely a *művészi ábrázolás „primitív foká”-t* jelenti, s mint ilyen szoros kapcsolatot mutat a mitologikus-sematikus megjelenítési móddal. Jellemző tartalmi tendenciája a pesszimisztikus valóságmegítélés és az esetleges forma.⁸⁵

A pragmatikus szempontokra tekintve tehát nem könnyű recepttel szolgálni arra vonatkozóan, hogy az élő epikumban miképpen ismerhető fel egy elbeszélésről a mondai jelleg. A helyes disztinkciót csak a hosszú gyűjtési tapasztalat és a vizsgált elbeszélő közösség jó ismerete biztosíthatja. Az alapvonások ismeretében azonban már könnyebb a munkánk, noha szó sem lehet a kényelmi szempontokat kielégítő szimplifikálásról. Azt sem tartjuk elegendőnek, hogy éppen a monda esetében a szövegfilológiára helyezzük a hangsúlyt, mert a nyomtatásban megjelent mondák szerföltt elárulják a beavatkozás nyomait. A formai esetlegesség azt a meggyőződést érte meg bennünk, hogy a WESSELSKI A. *Geschichte-Märlein*,⁸⁶ ill. a VON SYDOW alkotta *Memorat-Fabulat*⁸⁷ pólusok közötti formák tanulmányozása elengedhetetlen.⁸⁸

⁸² L. THOMSON, G., CAUDWELL, C. és mások; hazai viszonylatban LUKÁCS GY. és SZIGETI J. munkáit.

⁸³ SZIGETI J.: Bevezetés a marxista—leninista esztétikába. Egyetemi előadások. I. rész: Budapest, 1964. 245. — LUKÁCS GY.: Az esztétikum sajátossága. II. k. Budapest, 1965. 632—633. (antropomorfizáció). A népköltészet szemléleti alakulásának megismeréséhez tanulságosak a régi magyar irodalom művelőinek alapvetései, így pl. PIRNÁT A.: Az alap és a felépítmény problémái a régi magyar irodalomban c. dolgozata: ItK. LXIII. (1959) 416—430.

⁸⁴ Nem azonos a JOLLES, A.-féle „Einfache Formen” (Halle a. Saale, 1956².) c. könyvében alkalmazott elvekkel. Ebben a tekintetben részben PEUCKERT kritikai észrevételei lehetnek mérvadók. L. Sage c. tanulmányát: 2656. és kk.

⁸⁵ VOIGT V.: i. m. 215. — egyszerre komplex és fragmentális jellegűnek nevezi a mondát.

⁸⁶ Vö. PEUCKERT, W.—E.: i. m. 2660—2661.

⁸⁷ VON SYDOW, C. W.: Kategorien, 73—75.

⁸⁸ A hazai kutatásban is számtalán eredmények születtek a *visszaemlékezés, igaz történet* és más, új kategóriák megismertetésével.

Összegezve a mondottakat: hangsúlyozni kívánjuk, hogy a népmonda rejtélyét a sokoldalú kutatási látásmód, a műfaj lényegének és alakulásának alapos ismerete viheti közelebb a megoldáshoz. Az eredmény felbecsülhetetlen haszonnal fog járni az elmúlt korok, s elsősorban az alávett társadalmi osztályok sorsának megismerése szempontjából. A monda révén bepillanthatunk a költészet ősi rétegébe.

SAGENTERMINOLOGIEN UND GATTUNGSKRITERIEN

Von

I. FERENCZI

Die Volkssage ist ein beliebtes Gebiet der ungarischen folkloristischen Forschung. In den vergangenen Jahren hat sich das Sammeln und die Publikation der Sagentexte beschleunigt, ihre Systematisierung ist im Gange, aber es gibt noch zahlreiche Probleme, welche zu lösen sind. Eine dieser wichtigen Fragen ist die Festsetzung der genauen Bedeutung der in der Sagenforschung gebrauchten verschiedenen Terminologien. Nach dem Verfasser verursachten der Mangel im Aufzeichnen der Sagen, die Umwandlung des Volksepikums und die Ungeklärtheit der Gattungsgrundzüge die Widersprüche auf dem Gebiet der Terminologie. Im 19. Jahrhundert verwendete man in erster Linie die Bezeichnungen *rege* (alte Geschichte) und *monda* (Sage). Die Geschichten wurden von den Sammlern und Verlegern noch mehr oder minder umgestaltet. Im vergangenen Jahrhundert kamen immer mehr Terminologien in Mode. Mit der Verstärkung der folkloristischen Forschung meidete man die Bezeichnung *rege* (alte Geschichte). *Monda* (sieht: Sage), sowie deren attributive Komposita bekamen im Gebrauch Vorzug. Die auf historischem Grund beruhende Erzählung wurde mit der Terminologie *történeti monda* (historische Sage), die auf dem Volksglauben fussende mit *babonás történet* (Erzählung über einen Aberglauben) oder *hiedelem-monda* (sieht: Erlebnis-sage) oder *csodálatos történet* (wunderbare Geschichte) bezeichnet. Die Bezeichnungen wurden z. T. von den Forschern erschaffen, z. T. vom Volk selbst. Jüngstens wurden die Bezeichnungen *visszaemlékezés* (Erinnerung) oder *igaz történet* (wahre Geschichte) in wissenschaftlichen Kreisen gemeinkundig.

Die Klarlegung der grundlegenden Züge der Volkssage leistet der genauen Sinndeutung der Terminologien Vorschub. Diese als Kriterien dienenden Charakterzüge sind:

Die Mehrheit der Volkssagen stammt aus der geistigen Welt der feudalen Frongesellschaft, beziehungsweise fusst sie auf dem Grund der christlichen religiösen Ideologie. Das ist der *gesellschaftliche und ideologische Faktor der Volkssage*.

Eine grosse Rolle spielt in ihnen der *psychologische Faktor*: die mit immer grösser werdender Stärke wirkende Hinneigung zur seltsamen, rätselhaften und wunderhaften Erscheinung, respektive zum Moment.

Das zentrale Motiv der Sage kann man mühelos zu einer längeren Erzählung ergänzen, aber in vielen Fällen wird nur das Hauptmoment selbst mitgeteilt. Förmlich ist sie also durch die *quantitative Instabilität gekennzeichnet*.

Die Anschauungsweise der Träger der Volkssage und die Qualität der als Grund der Erzählung dienenden Erinnerungen, Erlebnisse und Glaubenselemente sind verschieden: die Sage kann wahr sein, sie kann eine alte Geschichte sein, der man kann sie im Sinne eines Märchens auffassen. Die *Relativität der Anschauung* schwächt die eindeutige Bezeichnung der Kunstgattung.

Demgegenüber kann man die *pessimistische Grundtendenz* als einen qualitativen Faktor betrachten. Die Macht der Natur, die Ignoranz und die gesellschaftlichen Widersprüche, also die Faktoren, welche das Schicksal des Menschen determinieren, verkörpern sich in dämonischen Figuren. Der Mensch, der mit ihnen in Berührung kommt und ihnen gegenübertritt, unterliegt im Kampfe.

Die Sage benützt die mythologische Darstellungsweise: sie ist der primitive Grad der künstlerischen Vergegenwärtigung. Sie bietet die schematische Typisation von Momenten, Situationen und Personen anstatt der konkreten-abstrakten Darstellung. Ihr Grundzug ist die Personifikation und die Geneigtheit zu den Gegensätzen (klein—gross, gut—schlecht usw.). Die Volkssage ist eine einfache künstlerische Form.

Bei der terminologischen Anwendung der Volkssage kann die grosse Sammelerfahrung, die Beobachtung der Haltung der Erzähler und die gründliche soziologische Kenntnis ein richtiges Zurechtfinden bieten. Man muss die Poetischen und nicht Poetischen, die Informationen mit den Charakterzügen der Sage von denen, die diese Qualität nicht haben, unterscheiden können. Die Klarlegung der Kriterien auf dem Gebiet der Kunstformen hilft uns auch in der praktischen Arbeit.